

Veel kaks Pirita sõrmust?

Erki Russow*

Mõni aasta tagasi ostis Eesti Ajaloomuseum Kolgata grupi kujutisega kuldsõrmuse, mis müüja väitel olnud perekonna valduses nelja põlvkonna jagu ning seega eseme täpne taustalugu ammu unustatud. Kunstiliselt kõrgel tasemel väärise ning sarnasus Pirita kloostri teada-tuntud leidudega innustasid Ivar Leimust kirjutama värskest musealist lugu, mis õnnelikul kombel ilmus aastaid Pirital kaevanud arheoloogi Jaan Tämme juubelikogumikus.¹ Oma artiklis võttis Leimus kokku kõik tolleks ajaks ehk 2017. aasta lõpuks Eesti muuseumikogudes arvel olnud analoogsed sõrmused, lisades Pirita kuldehetele ja äsjaostetule veel kolm eksemplari. Viimati mainituist kaks – Kose kihelkonnast Kanaverest leitu ning üks teadmata päritolu maaleid – olid algselt ilmselt kullatud hõbesõrmused, kõige uuem ehk Pärnumaalt Muristest avastatu seevastu pigem kehvast hõbedast ehe.

Eesti seniste leidude analüüs ning võrdlus teiselt poolt Läänemerd teada sõrmustega, millest paljud seostuvad samuti birgitiinidega, lubas tõdeda, et lähema taustainfo puudumisest hoolimata võis äsja muuseumile soetatud kuldehe pärineda Pirita nunna sõrmest. Tõepoolest, seda toetavad nii samasugused leiud Pirita emakloostri Vadstenas Rootsis, ordureeglites kirja pandud nunnaks pühitsemise rituaal (sõrmus kui kingitus Issanda pruudiks kihlamisel) kui ka sõrmusevõru väike läbimõõt.²

Mis aga puutub Eesti kolme Kolgata grupi stseeniga hõbesõrmusesse, siis neil vahetu side Piritaga puudub, ehkki legendi järgi pärineb 1938. aastal Kuivajõelt (Kanaverest) Pardi talust saadu³ samuti kloostri. Samas ei kinnita teadaolevalt mitte miski seda väidet. Teisalt ei saa sarnaselt ülaltoodud kuldsõrmusele välistada ka teiste juhuleidude võimalikke seoseid birgitiinide ja Piritaga. Nii näiteks pakub Kanavere ehte kõrval spekulatsiooniruumi ja -rõõmu ka hõbesõrmus, mille hobiotsija leidis 2015. aasta sügisel Varbla (pärast haldusreformi Lääneranna) vallast Muristest.⁴ Tugeva korrosioonikihi tõttu tundub see esmapilgul Pirita nunnade sõrmuste kõrval teisejärgulise koopia, ent pöörates tähelepanu sõrmusekilbil oleva kompositsiooni detailsusele ja kõrvutades



Muristest avastatud Kolgata grupi sõrmus (TLÜ Arheoloogia teaduskogu, AI 7428). Foto: Andrus Anderson

* Erki Russow (1974), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu, Rüütli 10, 10130 Tallinn, erki.russow@tlu.ee

¹ I. Leimus. Pirita nunnade uus sõrmus? – Pühakud, piiskopid, linnad ja linnused. Ajarännakuid kesk- ja varauusaega. Uurimusi Jaan Tämme auks. Koost. ja toim. E. Russow, V. Lang (Muinasaja Teadus, 27). Tallinn/Tartu: Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool, 2018, lk. 245–252. Artiklis on toodud lühike kokkuvõte Kolgata grupiga sõrmusetüübist ja selle levikust, mistõttu ei ole põhjust sellel siin uuesti pikemalt peatuda. Huviline leiab artikli digiversiooni Eesti Teadusinfosüsteemist (www.etis.ee) Ivar Leimuse publikatsioonide seast.

² *Ibid.*, lk. 249–250.

³ Vt. <https://opendata.muis.ee/object/630585> (vaadatud 16.06.2020).

⁴ Subjektiivsel hinnangul 16. sajandi algusesse dateeritud sõrmuse analüüs on esitatud leiu ekspertiisihinnangus: E. Russow. Sõrmus Pärnumaalt Varbla vallast Muriste külast (katastriüksus 86301:001:0146). Ekspertiisihinnang. Tallinn, 2016. Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis.

eset võimalike paralleelidega (vt. allpool), tuleb tunnistada, et esmamulje on petlik. Tegemist on siiski korraliku meistritööga, ning nagu Rootsi näidete najal teada, kandsid Birgitta ordu nunnad kuldsete asemel ka hõbesõrmuseid.

Ent siiski, kas mingil põhjusel Lääne-Eesti rannikul omaniku näpust pudenenud väärisesemel võiks peale välise sarnasuse olla veel mõni seos Pirita pühade ödedega? Kui lubada endale hoogsat fantaasialendu ja nappi allikakriitikat, siis leiab kokkupuutepunkte vähese vaevaga. Tutvudes pisut piirkonna kohaajalooga, tuleb välja, et keskajal kuulus Muriste (sks. *Muris*) Lihulas asunud tsistertslaste nunnakloostri.⁵ Veelgi intrigeerivam tundub selle sõrmuse lugu siis, kui siduda Ruth Rajamaa raamatus Pirita kloostri omandina mainitud⁶ Kunila Tuudi mõisale kuulunud Kunila küla (sks. *Kunilep*) – jääb ju kõnealune koht kõigest päevateekonna kaugusele Muristest. Niisiis, elava ettekujutusega lugejal õnnestub ehk silme ette manada mõni õnnetu Jeesuse pruut, kes Paatsalu lahe ääres Lihula ödedele kuuluval maalapil paati või laeva oodates oma kihlasõrmuse padurale kaotas. Või hoopis mõni sealsele lautrikohale⁷ kiirustanud Pirita ilmik. Paraku ei võimalda Liivi maameistri Wolter von Plettenbergi 1513. aasta maksudest ja kohustustest vabastamise ürik,⁸ millele Rajamaa osutab, ning selles esinev kohanimi „Kundelen“ – ilmselt mõni Juuru kihelkonnas asunud küla – sellist seost luua.

Kui Muriste ja Pirita vaheline side tundub õigustatult kaugel, siis järgmise sõrmuse saab Pirita kloostri seostada märksa kindlamalt.

Nimelt näidati tänava veebruaris toimunud otsinguvahendi kasutajate koolitusest osavõtjatele pilte viimastel aastatel metallidetektoriga avastatud huvitavamatest esemetest ning Muriste sõrmusefoto peale meenus ühele osalejale, et ta oli umbes kakskümmend aastat tagasi leidnud samasuguse asja Tallinna lähedalt Jõelähtme vallast Ülgaselt. Niisiis, taas mõni hooletu nunn? Või munk? Või ilmik?

See „uus“, sisemise diameetriga 23 mm ning 14,88 g kaaluv sõrmus⁹ on heast hõbedast ning selgete kuldamisjälgedega ehe, mis meenutab mõnevõrra Pärnumaalt leitud. Põhiline sarnasus seisneb sõrmusevõru põhikujus – ehkki teostuselt erinev, on mõlemal reljeefne äär, mida ei kohta Eesti teiste Kolgata grupi sõrmuste juures ega ka Täani, Rootsi ja Norra leidudel.¹⁰ Teatav sarnasus on ka hisplaadi paigutuses: mõlemal juhul on see joodetud sõrmusevõru peale. Ent

⁵ Baltisches historisches Ortslexikon, Teil I. Estland (einschließlich Nordlivland). Begonnen von Hans Feldmann, herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Band 8/I.) Köln-Wien: Böhlau, 1985, lk. 368. Tõele au andes jääb sõrmuse täpne leiukoht Muriste külatumistikust üsna kaugele, nii et siin pakutud oletusse tuleb suhtuda ettevaatusega.

⁶ R. Rajamaa. Katkenud laul. Pirita klooster 1407–1607. Tallinn: Argo, 2018, lk. 230.

⁷ Muristes on vana lautrikoht tõepoolest olemas ning see asub üsna lähedal kohale, kust sõrmus avastati. Vt. K. Karro. Sadama rannalauter. Reg-nr A31011. Saare maakond, Saaremaa vald, Tammuna küla, Sadama. Eksperdi hinnang. Tallinn, 2020, lk. 18 (ptk. „Lautrid Eesti mandri läänerannikul“). Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis. Mõistagi ei saa registreeritud lautrikohta märkimisväärselt muutunud maastikutsituatsiooni tõttu üksüheselt keskaegse randumispäigaga seostada.

⁸ Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütersgeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszüge. I. Theil, Dänische und Ordenszeit. Erster Band. Herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge und Baron R. v. Toll. Reval: Kluge und Ströhm, 1856, nr. 779. Vt. ka digiteeritud originaaldokumenti Saagas: RA, EAA.2069.2.299. Tiina Kala (Tallinna linnaarhiiv) hinnangul tuleks seda kohanime lugeda kui kundelenn (artikli autorile 15.06.2020). Kiire päring Eesti kohanimeraamatus (<http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi>, vaadatud 15.06.2020) sellele nimevariandile vastet ei andnud, edasised otsingud polnud käesoleva artikli teemapäristusest johtuvalt põhjendatud.

⁹ Ülevaade ning sõrmuse üksikasjad on esitatud leiu eksperdi hinnangus: E. Russow. Sõrmus Harjumaalt Jõelähtme vallast Ülgame külast Tägerurme katastriüksuselt (24504:004:0181). Eksperdi hinnang. Tallinn, 2020. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.

¹⁰ Rootsi leide vt. I. Leimus. Pirita nunnade uus sõrmus?, jn. 1; Täani omi vt. F. Lindahl. Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000–1700-årene. (Nordiske Fortidsminder. Serie B, Bind 21.) København, 2003, kat. nr. 140–156; Norra asjakohaseid sõrmuseid vt. A. Hammervold. Dactyliotheca Norvegica medioevalis. Fingerringe fra middelalderen i Norge: En undersøkelse av fingerringe fra middelalderen og ringer av middelaldertype. (Universitets Oldsaksamling, Varia 40.) Oslo, 1997, kat. nr. 15–23, 35, 55.

sellega ühisosa lõpeb. Ülgase sõrmus on mõnevõrra keerulisema viimistlusega: ehisplaadil on pseudo-tordeeringuga äär ning selle külge on joodetud neli kuulikest, millest üks on nüüdseks kadunud. Seda disainielementi kohtab nii Pirita kui ka üle Läänemere jäävate sõrmuste juures.

Väikese kõrvalepõikena võib öelda, et kui Rootsist, Taanist ja Norrast pole Muriste-Ülgase tüüpi sõrmusevõrudega Kolgata grupi sõrmuseleide teada, siis ühe n.-õ. sümbiooslahenduse leiame Soome leiukogudest. Nii on 19. sajandi lõpus Põhja-Ingerimaal rahvalaule kogunud Fanny Pajula sealt kaasa toonud täpsema leiu- või ostukohata Kolgata grupi hõbesõrmuse.¹¹ Selle sõrmusevõru tegemisel on meister kasutanud Muriste leiult tuttavat aukudega lahendust ja servaprofiili, kuid ehisplaadi läheduses on aukude asemel Ülgase eksemplarilt tuttavat kuulikesed. Ehisplaadi disain on seevastu täiesti teistsugune: kesket Kristuse, Maarja ja Johannesega motiivi ääristab kuue lilleõiega pärg. Lilleõisi kohtab ka Pirita uusimal kuldsõrmusel.

Kui lillede osas tugineda Ivar Leimuse oletusele, et need võivad viidata Pirita kloostri nimipühakule (roos kui Maarja sümbol), siis võime ka Ingerimaalt saadud sõrmuse seostada mõne kunagise kloostrielanikuga. Kas sellel sõrmusel võis olla mingi side meie birgitiinidega, jääb arvatavasti alatiseks lahtiseks, kuid sarnaselt Ahvenamaalt Lemlandi kirikust leitud Kolgata grupi kujutisega sõrmusele¹² tasuks selliste, esmapilgul konteksti- ehk kloostriväliste ehete puhul vaadata, milliseid seosemustreid võib esile kerkida. Nimetatud Ahvenamaa-leid on näiteks pärit Birgittale pühendatud kirikust.

Selliseid võimalikke sidemeid Pirita kloostriiga peidab endas ka Ülgase sõrmus. Kui uskuda leiuga kaasas käivat taustainformatsiooni, siis saadi see Ülgase küla Taganurme katastriüksuselt, ühe vana tee lähedalt. Tänapäeval on see metsa kasvanud maa-ala, mille vahetusse lähedusse jääb Ülgase savikarjäär, veidi eemal paikneb paar talukohta ning Konjunuki tee. Varasemat kultuurmaastikku on sellelt metsastunud alalt pisut keeruline välja lugeda, sest piirkond on sõrmuse kadumisajaga (15. sajandi lõpp – 16. sajandi esimene pool?) võrreldes tugevalt muutunud. Kuid 17. sajandi lõpu kaardiaines annab mõned pidepunktid.

Johan Holmbergi 1688. aasta kaardi¹³ järgi asus rohkem kui kolm aastasada tagasi sõrmuse oletatavas leiukohas osaliselt kaskede ja pajudega kaetud heinamaa. Sellest edelasse jääv suurem hoone tähistab mõisakohta – Kostivere rüütlimõisa juurde kuulunud Ülgase (sks. *Ilgas*) kõrvalmõisa –, millele pooleldi võsastunud heinamaa kuuluski. Leiukohast kagusse jäid Vandjala küla heinamaad. Läheduses asusid ka põllumaad ning üks rannaküla. Niisiis võime varauusaja kontekstis kõnelda üsna tüüpilisest Põhja-Eesti asustumustrist, mida saab arvatavasti tagasi peegeldada ka hiliskeskaega.

Ülgase sõrmuse endise omaniku ehk õnnetu kaotaja taustaprofiili väljaselgitamise seisukohast ongi kõige huvitavamad kaks ülalmainitud detaili. Ülgase kõrvalmõis oli 1387. aastast kuni 1565. aastani Tallinna toomhärrede prebend,¹⁴ mistõttu võib ühe võimalusena kõne alla tulla, et kvaliteetse sõrmuse, millel on selgelt religioosne taust, kaotas mõni toomhärredega seotud isik. Teiselt poolt ei ole keeruline kullatud hõbeehete kunagise omanikuna ette kujutada



Ülgase küla maadelt leitud hõbesõrmus (TLÜ Arheoloogia teaduskogu, AI 8270). Foto: Jaana Ratas

¹¹ V. Immonen. Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XVI.) Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura, 2009. Kd. II: kataloog, kat. nr. 27.

¹² *Ibid.*, kat. nr. 29.

¹³ Yllux Hoff under Jackowal uti Jegelecht Sochn beläge (RA, EAA1.2.C-III-9, leht 1).

¹⁴ Baltisches historisches Ortslexikon, lk. 128 (Ilgas).



Väljavõte Rootsi maamõõtja Johan Holmbergi 1688. aastal valminud Ülgase piirkonna kaardist (RA, EAA1.2.C-III-9, leht 1). Sõrmuse umbkaudne leiukoht on tähistatud punktiga. Vasakpoolne sõõr märgib Ülgase kõrvalmõisa ning parempoolne Vandjala küla heinamaade asukohta.

mõnda Pirita kloostriga seotud inimest, sest, nagu öeldud, jäid lähedale Vandjala küla heinamaad. Nimelt oli Taani aadlisuguvõsa esindaja Elsebe Podebusk (Elzebe van Puthbutzke) Vandjala küla (8 adramaad), aga ka Jägala mõisa ja küla (17 adramaad) ning kolmandiku Kostivere külast (3 adramaad) 1424. aastal kinkinud Pirita kloostrile õdedele ja vendadele.¹⁵ Kas lihtsalt kokkusattumus?

Siinkohal oleks mõistagi ahvatlev oletada, et Ülgase sõrmus libises Vandjala küla heinamaadel käinud Pirita nunna näppude vahelt. Sõrmusevõru suhteliselt suur läbimõõt (23 mm) ei välista seda võimalust, sest sõrmuseid kanti toona mh. ka põidlas, aga ka kinnaste peal,¹⁶ kuid massiivne ehe sobitub ehk veelgi paremini meesterahva kätte. Pealegi liikusid kloostrimajandamiseks ringi pigem kloostrikogukonna meessoost liikmed ning samuti ei tohi ära unustada Põhja-Eesti aadelkonda, kes ühel või teisel moel toetas pühasid õdesid ja vendi. Seega on ruumi spekulatsioonideks rohkem kui küllaga, kuid esitatud andmete valguses ei ole siiski põhjust täielikult eirata ühe esmapilgul kontekstivaba eseme võimalikku sidet Piritaga.

Mida öelda kokkuvõtteks? Loomulikult ei saa kõigi Kolgata grupi sõrmuste puhul absoluutse kindlusega väita nende kuulumist püha Birgitta ordu liikmeile – vaimulikust keskkonnast laialt tuntud motiiviga esemeid, nagu ripatsid, sõled või palverännumärgid, kandsid miniatuurisel kujul ka kolmanda seisuse esindajad. Pealegi haakub sõrmusel kujutatud kahe hiliskeskajal populaarse hardustemaga – Maarja kultusega ning Kristuse kannatustega.¹⁷ Samas ei tasu võimalikke seoseid ka eos maha kanda. Nii Muriste kui ka Ülgase juhuleiud pakuvad teatud võimaluse seostada sõrmuseid kristlike ordudega ning sõrmuseomanik ei pidanud sealjuures ilmtingimata nunn olema. Kloostrikogukonnaga oli ühel või teisel moel seotud teisigi ning asjatoometused sundisid inimesi ikka mööda maad ringi käima. Samasuguseid mustreid võib näha ka teistes piirkondades: mitu Soome Kolgata grupi sõrmust¹⁸ on arvatavasti leitud Pohjanmaalt ehk Naantali birgitiinide mõjuvälja jäävalt alalt. Sama ei saa välistada ka Taani-Norra leidude osas, kuid sealsete juhuleidude kultuurmaastikule asetamine jäägu kohalike uurijate lõbuks.

Artikkel valmis Eesti Teadusagentuuri projekti PRG29 toetusel. Täpsustuste eest tänan Katre Kaju, Tiina Kala, Mauri Kiudsood, Ivar Leimust ja Ülle Tarkiaineni.

¹⁵ Liv-, Est-, und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Bd. VII. 1423 Mai – 1429 Mai. Riga/Moskau: Deubner, 1881, nr. 84.

¹⁶ Vt. nt. S. Hindman. *The Fashioned Hand: Historic Finger Rings*. Paris/Chicago/New York: Les Enluminures, 2018.

¹⁷ Vt. nt. V. Immonen. *Artifacts, iconology, and the visual process: liturgical objects in Finland and beyond, c. 1350–1550*. – *Material Religion*, 7:2, 2011, lk. 194–219, siin lk. 210–214.

¹⁸ Vt. V. Immonen. *Golden moments*. Kataloog.